

دانشگاه الزهراء (س)

دانشکده هنر

پایان نامه

جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

رشته صنایع دستی

عنوان:

بررسی نقوش کادرهای حاشیه ای ظروف سفالین و فلزی دوره سلجوقی

عنوان عملی:

طراحی و ساخت جواهر بر اساس نقوش کادرهای حاشیه ای ظروف سفالین

و فلزی دوره سلجوقی

استاد راهنمای نظری

دکتر احمد صالحی کاخکی

استاد راهنمای عملی

جناب آقای عبدالناصر گیو قصاب

استاد مشاور

سرکار خانم زهرا موسوی خامنه

دانشجو

مریم امیرخانی

اسفند ۸۸

با تقدیم به پدر و مادر عزیزم

و

همه ی کسانی که مرا در انجام این پروژه یاری دادند

در اینجا لازم می‌دانم مراتب تشکر خود را از جناب آقای دکتر صالحی کاخکی و جناب آقای گیو به خاطر کمک‌های بی‌شائبه‌شان در طول اجرای این پژوهش ابراز دارم که راهنمایی‌های این اساتید بزرگوار بود که انجام این پروژه را ممکن ساخت. و سرکار خانم دکتر موسوی خامنه که مشاوره‌ی این پژوهش را بر عهده گرفتند، کمال تشکر و سپاسگزاری را دارم.

مریم امیرخانی

اسفند ۸۸

چکیده

ظروف سفالی و فلزی از جمله هنرهای مهمی بوده است که از ادوار بسیار کهن ساخته و پرداخت شده و در طی اعصار، مراحل تکامل خود را پیموده است. چنان که در دوران سلجوقی نیز به دست هنرمندان این عصر، آثار بی نظیری از این نوع به عرصه ی وجود آمده اند که همچنان مورد پژوهش و تفحص پژوهشگران قرار می گیرند.

این ظروف سفالی و فلزی با تکنیک های مختلفی ساخته و با روش های متنوع و نقوش زیبایی تزئین شده اند که این طرح ها گاه به صورت نوشتاری و گاه تصویری بوده است. در این پژوهش برخی از این نقشمایه ها مورد بررسی قرار گرفته تا یک دسته بندی کلی از برخی از طرح های کادرهای حاشیه ای حاصل شود.

برای دسترسی به اطلاعات مربوطه از روش های اسنادی و کتابخانه ای برای گردآوری مطالب استفاده شده است.

جهت مطالعه ی نقوش کادرهای حاشیه ای ظروف سفالین و فلزی خود نقوش حواشی و کتیبه ها، کادرهای حواشی و ارتباط بین نقوش و کتیبه ها و کادرها و ارتباط آنها با فضای ظرف و همچنین ارتباط نمادین طرح های کادرهای حواشی با یکدیگر و با نقوش اصلی مورد بررسی قرار گرفته است.

در پایان نگارنده با مطالعه ی نقوش و کتیبه های به کار رفته بر روی ظروف سفالین و فلزی به این نتیجه می رسد که این طرح ها بر اساس تفکر زیبایی شناسانه و گاه نمادین بر روی آنها ظاهر شده اند و مرتبه ای از تعادل و توازن را در خود جای داده اند.

واژگان کلیدی: دوره سلجوقی، ظروف سفالی، ظروف فلزی، کادرهای حاشیه ای، کتیبه ها،

تصاویر

فهرست مطالب

فصل اول: کلیات

- ۱-۱- مقدمه ۲
- ۲-۱- مسئله پژوهش ۳
- ۳-۱- اهداف پژوهش و ضرورت آن ۴
- ۴-۱- پرسش های پژوهش ۴
- ۵-۱- فرضیات پژوهش ۵
- ۶-۱- پیشینه ی پژوهش ۵

فصل دوم: سفالگری

- ۱-۲- مقدمه ۸
- ۲-۲- مروری بر تاریخ دوره سلجوقی ۸
- ۳-۲- هنر سلجوقی ۱۰
- ۴-۲- نگاهی گذرا بر تاریخ سفالگری در ایران ۱۱
- ۵-۲- نظری اجمالی بر سفالگری ایران در دوره سلجوقی ۱۴
- ۱-۵-۲- تکنیک های سفال و مراکز ساخت آن ۱۵
- ۱-۱-۵-۲- سفال بدون لعاب ۱۵
- ۲-۱-۵-۲- سفال با لعاب یکرنگ ۱۶
- ۳-۱-۵-۲- سفال منقوش زیر لعابی ۱۶
- ۴-۱-۵-۲- سفال با تزیین کننده زیر لعاب ۱۷
- ۵-۱-۵-۲- سفال با نقاشی روی لعاب/مینایی/هفت رنگ ۱۸
- ۶-۱-۵-۲- ظروف زرین فام/طلایی ۲۰

- ۲۲-۶- هنرمندان سفالگر دوره سلجوقی.....
- ۲۳-۷- بررسی نقوش کادرهای حاشیه ای سفال ها.....
- ۲۳-۱-۷- حاشیه.....
- ۲۴-۲-۷- نقوش کادرهای حاشیه ای.....
- ۲۴-۱-۲-۷- خطوط و کتیبه ها.....
- ۲۷-۲-۲-۷- تصاویر.....
- ۴۲-۸- تأثیر کادرهای حاشیه ای و نقوش آن در ارزش های بصری ظرف.....
- ۴۳-۹- عناصر بصری بکار رفته در نقوش کادرهای حاشیه ای.....
- ۴۵-۱۰- رابطه ی نقوش داخلی کادرهای حاشیه ای با دیگر نقوش ظرف.....
- ۵۰-۱۱- تجزیه و تحلیل نقوش در ارتباط با یکدیگر.....
- ۶۹-۱۲- طرح های نقوش کادرهای حاشیه ای ظروف سفالین.....
- فصل سوم: فلزکاری
- ۸۸-۱-۳- مقدمه.....
- ۸۸-۲-۳- نگاهی گذرا بر تاریخ فلزکاری در ایران تا دوره سلجوقی.....
- ۹۰-۳-۳- نظری اجمالی بر فلزکاری دوره سلجوقی.....
- ۹۱-۱-۳-۳- محصولات فلزی و مواد اولیه در دوره سلجوقی.....
- ۹۲-۲-۳-۳- روش های ساخت اشیای فلزی.....
- ۹۲-۳-۳-۳- روش های تزئین فلز از نظر تکنیک.....
- ۹۳-۴-۳- مراکز ساخت فلز در دوره سلجوقی.....
- ۹۳-۵-۳- هنرمندان فلزکار دوره سلجوقی.....
- ۹۳-۶-۳- بررسی حاشیه های تزئینی ظروف فلزی سلجوقی.....

- ۳-۷- بررسی نقوش کادرهای حاشیه ای ظروف فلزی..... ۹۴
- ۳-۷-۱- خطوط و کتیبه ها..... ۹۴
- ۳-۷-۲- تصاویر..... ۹۵
- ۳-۸- تأثیر کادرهای حاشیه ای و نقوش آنها در ارزش های بصری ظرف..... ۱۰۷
- ۳-۹- عناصر بصری بکار رفته در نقوش کادرهای حاشیه ای..... ۱۰۸
- ۳-۱۰- تجزیه و تحلیل نقوش در ارتباط با یکدیگر..... ۱۰۹
- ۳-۱۱- طرح های نقوش کادرهای حاشیه ای ظروف فلزی..... ۱۱۴

فصل چهارم: بررسی تطبیقی ظروف سفالین و فلزی دوره سلجوقی

- ۴-۱- بررسی تطبیقی نقوش کادرهای حاشیه ای ظروف سفالین و فلزی..... ۱۲۵
- ۴-۱-۱- شباهت ها..... ۱۲۵
- ۴-۱-۲- تفاوت ها..... ۱۲۶
- ۴-۲- نتیجه گیری..... ۱۲۹

فصل پنجم: طراحی و ساخت جواهر بر اساس نقوش کادرهای حاشیه ای ظروف سفالین و

فلزی دوره سلجوقی

- ۵-۱- مقدمه..... ۱۳۵
- ۵-۲- مراحل ساخت آثار..... ۱۳۷
- ۵-۳- مراحل تصویری ساخت آثار..... ۱۳۸
- ۵-۴- طراحی ها..... ۱۴۴
- ۵-۵- طراحی های منتخب..... ۱۵۱
- ۵-۶- آثار نهایی..... ۱۵۵
- فهرست منابع..... ۱۶۰

فهرست منابع لاتین ۱۶۴

فهرست مقاله ها ۱۶۵

فهرست تصاویر

- ۲۵-۱-۲- کاسه لعاب دار با نقش کنده..... ۲۵
- ۲۵-۲-۲- کاسه مینایی..... ۲۵
- ۲۶-۳-۲- ظرف دارو..... ۲۶
- ۲۶-۴-۲- ظرف قالبی با لعاب تک رنگ..... ۲۶
- ۲۶-۵-۲- کاسه با بدنه لعابی..... ۲۶
- ۲۶-۶-۲- کاسه..... ۲۶
- ۳۰-۷-۲- ظرف مینایی..... ۳۰
- ۳۰-۸-۲- ظرف مینایی..... ۳۰
- ۳۰-۹-۲- بطری زرین فام..... ۳۰
- ۳۰-۱۰-۲- بطری زرین فام..... ۳۰
- ۳۱-۱۱-۲- کوزه بدون لعاب با نقوش قالبی..... ۳۱
- ۳۱-۱۲-۲- کوزه بدون لعاب با نقوش قالبی..... ۳۱
- ۳۱-۱۳-۲- ظرف مینایی..... ۳۱
- ۳۱-۱۴-۲- فلاسک زائر..... ۳۱
- ۳۷-۱۵-۲- کوزه زرین فام..... ۳۷
- ۳۷-۱۶-۲- بطری با تزئین قالبی..... ۳۷
- ۳۷-۱۷-۲- قدح..... ۳۷
- ۳۷-۱۸-۲- کوزه با نقش کنده..... ۳۷
- ۳۸-۱۹-۲- کوزه زرین فام..... ۳۸
- ۳۸-۲۰-۲- بشقاب با تزئین قالبی..... ۳۸
- ۳۸-۲۱-۲- کاسه..... ۳۸

- ۳۸.....۲۲-۲-مشربه
- ۳۹.....۲۳-۲-کاسه
- ۳۹.....۲۴-۲-کاسه
- ۳۹.....۲۵-۲-کوه بدون لعاب با تزئین قالبی
- ۳۹.....۲۶-۲-کوزه
- ۳۹.....۲۷-۲-کاسه
- ۴۰.....۲۸-۲-کاسه
- ۴۰.....۲۹-۲-کاسه
- ۴۰.....۳۰-۲-کاسه
- ۴۰.....۳۱-۲-گلدان
- ۴۳.....۳۲-۲-ظرف زرین فام
- ۴۳.....۳۳-۲-ظرف زرین فام
- ۴۳.....۳۴-۲-بشقاب زرین فام
- ۴۳.....۳۵-۲-بشقاب زرین فام
- ۴۴.....۳۶-۲-قطعه ای از یک کاسه
- ۴۴.....۳۷-۲-قدح با تزئین قالبی
- ۴۷.....۳۸-۲-کوزه زرین فام
- ۴۷.....۳۹-۲-تکه ای از بشقاب زرین فام
- ۴۷.....۴۰-۲-کاسه
- ۴۷.....۴۱-۲-کاسه
- ۴۸.....۴۲-۲-کاسه

- ۴۸.....۴۳-۲-کاسه هشت گوش.....
- ۴۸.....۴۴-۲-کوزه زرین فام.....
- ۶۵.....۴۵-۲-گلاب پاش.....
- ۶۵.....۴۶-۲-بشقاب.....
- ۶۵.....۴۷-۲-بشقاب.....
- ۶۵.....۴۸-۲-کاسه.....
- ۶۶.....۴۹-۲-قدح.....
- ۶۶.....۵۰-۲-بشقاب.....
- ۶۶.....۵۱-۲-کاسه.....
- ۶۶.....۵۲-۲-بشقاب.....
- ۶۷.....۵۳-۲-کاسه مینایی.....
- ۶۷.....۵۴-۲-کاسه مینایی.....
- ۹۶.....۱-۳-تنگ.....
- ۹۶.....۲-۳-دلو بوبرینسکی.....
- ۹۶.....۳-۳-دیگ.....
- ۹۶.....۴-۳-گلدانی با قالب برنج.....
- ۱۰۱.....۵-۳-واسوواسکووالی.....
- ۱۰۱.....۶-۳-تنگ آب.....
- ۱۰۱.....۷-۳-تنگ.....
- ۱۰۱.....۸-۳-بشقاب نقره‌ی کنده‌کاری با کتیبه‌ای به نام الب ارسلان.....
- ۱۰۳.....۹-۳-کاسه.....

- ۱۰۳.....تنگ-۱۰-۳
- ۱۰۳.....کاسه-۱۱-۳
- ۱۰۴.....دیگ-۱۲-۳
- ۱۰۴.....کاسه-۱۳-۳
- ۱۰۴.....کفگیر-۱۴-۳
- ۱۰۵.....طاس-۱۵-۳
- ۱۰۵.....کاسه-۱۶-۳
- ۱۰۵.....کاسه-۱۷-۳
- ۱۱۶.....کاسه-۱۸-۳
- ۱۱۶.....کاسه-۱۹-۳
- ۱۰۶.....کاسه-۲۰-۳
- ۱۰۷.....کاسه-۲۱-۳

فهرست طرح ها

- ۶۸.....خطوط و کتیبه ها ۱-۱۲-۲
- ۷۲.....نقوش انسانی ۲-۱۲-۲
- ۷۵.....نقوش جانوری و موجودات ترکیبی ۳-۱۲-۲
- ۷۸.....نقوش صور فلکی ۴-۱۲-۲
- ۷۹.....نقوش گیاهی ۵-۱۲-۲
- ۸۲.....نقوش هندسی ۶-۱۲-۲
- ۸۴.....نقوش انتزاعی ۷-۱۲-۲
- ۸۵.....نقوش گیس بافت ۸-۱۲-۲
- ۱۱۴.....خطوط و کتیبه ها ۱-۱۱-۳
- ۱۱۶.....نقوش انسانی ۲-۱۱-۳
- ۱۱۷.....نقوش جانوری و موجودات ترکیبی ۳-۱۱-۳
- ۱۱۹.....نقوش صور فلکی ۴-۱۱-۳
- ۱۱۹.....نقوش گیاهی ۵-۱۱-۳
- ۱۲۱.....نقوش هندسی ۶-۱۱-۳

فصل اول

کلیات

۱-۱- مقدمه

ایران از دیرباز مهد تمدن و آفرینش هنرهای مختلف بوده است که بدست هنرمندان در طی اعصار تکامل یافته و به منتهی درجه ی زیبایی و کمال خود رسیده است. این کمال ملموس در هنرهای مختلف ادوار اسلامی مرتبط با نبوغ هنرمندان ایرانی است که با آفرینش هنری، خود را از عالم خاکی برکنده اند و ذهنیات خود را به جای عینیات نشانده اند.

او با در هم شکستن فضای عینیت گرا و اهمیت بخشیدن به ذهن خلاق به شیوه ای دست می یابد که خالص و عاری از ملموسات بیرونی است که در پرتو رمزها بیان می گردد و این چنین است که اشکالی زیبا و نمادین را در قالب فرم ها و نقش ها بر روی هنرهای مختلف بر جای می نهد.

هنر سنتی ایران هنر رمزینی است که با حقیقت ازلی پیوند عمیقی داشته است و با تنوعات بسیار بر قطعه ای خاک سست و بی جان و یا فلزی سخت حاکم می شود و آنقدر انعطاف پذیر است که به هر دو ماده ی نرم و سخت جان می دهد. در حقیقت هنرمند نظم حسی و مکشوف در طبیعت را به فرم و تحکیم و تجسد بر دو ماده ی متفاوت امکان پذیر می کند. این دو ماده از دیرباز زیر دست هنرمندان، فرم یافته و منقوش شده تا در دوره اسلامی و به خصوص در عهد سلجوقیان به دلیل ارزش نهادن امیران به هنر و هنرمندی، این سیر تکاملی ادامه یافته است و هنری در خور و شأن مطابق با تفکر و تمدن ایران فخیم به ظهور گذاشته شود، که هنوز پس از سالیان دراز، رازهایی را در خود نهفته دارند و هنردوستان را برای کشف و شهود درون خود، به این سمت می کشاند.

در این پژوهش سعی در شناخت بیشتر ظروف سفالی و فلزی این دوره ی تاریخی شده است تا با تفحصی بیشتر به بررسی نقوش و ارتباط آنها با یکدیگر چه از لحاظ بصری و چه نمادین پرداخته شود.

در فصل اول به کلیات این پژوهش، مسئله و فرضیات و ... پرداخته شده است.

در فصل دوم سفالگری، با نگاهی گذرا بر تاریخ سفالگری ایران از دیرباز تاکنون، به ویژه سفالگری عهد سلجوقی و با تکیه بر نقش، فرم و حاشیه ی آنها بررسی شده است.

و در فصل سوم نیز به اجمال هنر فلزکاری ایران، تاریخ آن، و با تأکید بر فرم، نقش و حاشیه های تزئینی آن در دوره سلجوقی بررسی شده است.

در فصل چهارم بررسی تطبیقی نقوش حاشیه ای سفالینه ها و آثار فلزی این دوره و نتیجه گیری گنجانده شده است.

در فصل پنجم کار عملی، مراحل ساخت و طراحی های مربوطه گذاشته شده است.

۱-۲- مسئله ی پژوهش

در دوره ی سلجوقی سفالگری و فلزکاری به اوج شکوفایی خود می رسد. ظروف فلزی و سفالین در این دوره دارای طرح ها و نقوشی است که از تناسبات بصری و فرمی زیبایی برخوردار است و اصول صحیح مبانی تجسمی، خلاقیت و طراحی استوار در آن به چشم می خورد. اصولاً یک یا چند حاشیه ی تزئینی در اطراف نقوش میانی متن ظرف دیده می شود که به طور کلی به دو دسته ی کتیبه ها و طرح ها تقسیم می شود که هر کدام از آن ها نیز به چندین دسته تقسیم می شوند. این نقوش از نظر اصول مبانی هنرهای تجسمی و توجه به فضاهای مثبت و منفی در ارزش های بصری ظروف تأثیر مستقیم دارند که بررسی و مطالعه ی دقیق ویژگی ها ی هنری موجود در این آثار می تواند باب گسترده ای برای شناخت بیشتر نقوش داخلی کادرهای حاشیه ای ظروف فلزی و سفالین در این دوره و احیاء بکارگیری آن در جواهرسازی، کتاب آرایی، تزئینات وابسته به مع و به طور کلی طراحی سنتی و ... را فراهم آورد.

۱-۳-اهداف پژوهش و ضرورت آن

ظروف فلزی و سفالین دوره سلجوقی از شاهکارهای هنری این دوره است و دارای نقوش بسیار متنوعی است که بسیاری از این نقوش در کادرهای حاشیه ای در کنار نقوش اصلی ظرف جای گرفته اند و به دو دسته ی نوشتاری و تصویری تقسیم می شوند و هدف از این پروژه بررسی تزئینات داخلی کادرهای حاشیه ای و ارزش تزئینی خود نوارهای حاشیه ای و رابطه ی احتمالی بین نقوش داخلی حاشیه ها و دیگر نقوش ظرف است، تا با استفاده از آنها شاید بتوان به شناخت بیشتری از این بخش هنر دوره سلجوقی و تناسبات بصری و فرمی آن ها پی برد و با استفاده از آن ها در هنرهای امروزی باعث احیای بخشی از دستاوردهای هنری ایرانیان و اصالت بخشی به آثار هنری دیگر شود.

۱-۴-پرسش های پژوهش

در روند این تحقیق و گردآوری مطالب، پاسخ به برخی از پرسش ها لازم و ضروری به نظر می رسد که نگارنده درصدد برآمد تا حد ممکن برای رسیدن به این هدف، پاسخگوی پنج سوال باشد که برای جواب دادن به این سوالات پنج فرضیه مطرح شد که در جریان پژوهش تلاش شد تا پاسخ آن ها بدست آید که عبارتند از:

۱-موتیف های داخلی کادرهای حاشیه ای ظروف فلزی و سفالین دوره سلجوقی چه

ویژگی هایی دارند و به چند دسته تقسیم می شوند؟

۲-آیا کادرهای حاشیه ای و نقوش آنها در ارزش های بصری ظرف تاثیر دارند؟ بیشترین

عناصر بصری بکار رفته در این نقوش کدامیک می باشند؟

۳-آیا رابطه ای بین نقوش داخلی کادرهای حاشیه ای در ظروف با دیگر نقوش ظرف وجود

دارد؟ اگر وجود دارد چگونه است؟

۴- وجوه تشابه و تمایز نقوش حاشیه ای در ظروف سفالین و فلزی دوره سلجوقی چه بوده است؟

۵- با توجه به زمینه ی نظری این پژوهش چه قابلیت هایی در این نقوش برای ساخت جواهر وجود دارد؟

۱-۵- فرضیات پژوهش

۱- کادرهای حاشیه ای ظروف فلزی و سفالین با عناصر مختلفی تزئین شده اند که به دو دسته ی کلی کتیبه ها و طرح ها تقسیم می شوند.

۲- این حاشیه ها از نظر اصول میانی هنرهای تجسمی و توجه به فضاهای مثبت و منفی در ارزش های بصری ظروف تأثیر دارند.

۳- در برخی موارد بین عناصر کادرهای حاشیه ای و عناصر اصلی موجود در ظروف هماهنگی وجود دارد.

۴- در بررسی تطبیقی بین عناصر حواشی آثار سفالین و فلزی، اشتراکات و تفاوت های بین آنها به چشم می خورد.

۵- نقوش موجود در کادرهای حاشیه ای قابلیت تغییر و استفاده برای طراحی و ساخت جواهر را دارد.

۱-۶- پیشینه ی پژوهش:

برآیند بررسی منابع و مأخذ چنین است که با وجود آن که پژوهشگران زیادی به تفحص در هنر سفالگری و فلزکاری سلجوقی پرداخته اند، اما اغلب از حیث سبک شناسی یا سیر تحول تاریخی بوده است تا زیبایی شناسی.

برخی از کتب به بررسی آثار سفالی و فلزی و ویژگی های آنها و تکنیک های مورد استفاده و گاه نقوش این آثار پرداخته اند (پوپ ۱۳۳۸) و بعضی هنر سفالگری و فلزکاری را بیشتر از جنبه های تکنیکی، گاه نقوش و فرم بررسی نموده و از جنبه های زیبایی شناسانه کمتر مورد توجه قرار داده اند (کامبخش فرد ۱۳۴۹، شیرازی ۱۳۶۲).

برخی از کتب علاوه بر بررسی آثار فلزی دوره سلجوقی و تکنیک های مورد استفاده در هر یک از آنها، به هنرمندان ساخت این آثار و مناطق ساخت آنها نیز پرداخته اند (ویلسن آلن ۱۳۷۴، وارد ۱۳۸۴)

هنر سفالگری نیز در اغلب کتاب ها از حیث تکنیک و گاه معرفی برخی از آثار و فرم و نقش و شیوه و روش ساخت آنها و هنرمندان این هنر و مناطق ساخت آثار بررسی شده و به جنبه های زیبایی شناسانه کمتر توجه شده است (ام.راجرز ۱۳۷۴، توحیدی ۱۳۷۹، کیانی ۱۳۸۰، ویلسن آلن ۱۳۸۳، خلیلی ۱۳۸۴).

در مقاله ای به نقوش آثار سفالی و دسته بندی آنها پرداخته شده است (حمزه لو ۱۳۸۱) در کتابی از لک پور، ۱۳۷۵ نیز تصاویری از نقوش آثار فلزی ارائه شده و به بررسی هر یک از آثار فلزی پرداخته شده است